

Nərmən Allahverdi qızı Məmmədli ¹³
KEYFİYYƏTİN LEKSİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Keyfiyyət semantikasının representasiyasında iştirak edən leksemlər leksik-semantik baxımdan müxtəlif səciyyəlidir. Azərbaycan dilində keyfiyyət bildirən sifətlərin bir qismi arxaikləşmişdir. Məsələn, onlardan biri qədimdə “igid” anlamında olan *alp* sifətidir. “*ALP sözü bəzi müsbət keyfiyyətləri ehtiva edir. Əski türkcədə çox işlək bir ifadə olmuşdur. Ariflik, cəsarət, igidlik, fədakarlıq, qəhrəmanlıq və s. kimi mənalarla gəlir. Qədim türklər toptum, cəmiyyət içərisində öz müsbət keyfiyyətləri ilə fərqlənən insanlara alp deyərmişlər. Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, Atıllanın bir digər adı da Alp ər Tonqa idi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da belə bir ifadə mövcud idi: —Hani dediyim Alp ərənlər, dünya mənim deyənlər” [7, s. 14]. Alp leksemi ən qədim türk sözlərindən biridir. Dastanlarımızda *alp ərənlər* ifadəsinin işlənməsini tez-tez müşahidə edirik. Bu tipli keyfiyyət bildirən sözlər qədim türk mental düşüncəsinin lingvistik ifadə vasitələrindəndir. Çünki *alp* tipli qədim türk sözləri birbaşa türk etnopsixologiyası ilə bağlı olan milli leksemlərdir. Qədim türk etnotəfəkküründə “igid, cəsur, sərkərdə” anlayışlarını ifadə edən *alp* kimi keyfiyyət məzmunlu sözlər əski milli təfəkkürün reliktni yaşadır. Zemfira Əliyeva *alp* sifətinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini təhlil edərək bu nəticəyə gəlir ki, “orta türk dövründə *alp* sözü “qəhrəman, cəsur, igid” anlamlarında Əbu Həyyanın lüğətində rast gəlmək olar. XIX əsrdə *alp* sifəti türk dillərində substantivləşmiş mənada da işlənməmişdir: Alp Arslan. XIX əsr türk dillərində *alp* sifətinin kök söz yuvasına aşağıdakılar daxil idi: *alp, alpaut, alpautluk, alpautsıman, alpək, alpan, alplik* və s.” [5, s. 172].*

Qədim abidələrin dilində olduğu kimi, müasir dildə də rəng bildirən sifətlərin əksəriyyəti eyni zamanda keyfiyyət də ifadə edir. Bu leksik-semantik proses çox zaman məcazlaşma yolu ilə baş verir. Məsələn, *boz* sifəti rəng mənasında başqa, müasir siyasi diskursda “sahibsiz, nəzarətsiz, yiyəsiz, boş” mənasını da ifadə edir. Belə ki, siyasi diskursda *boz zona* həmin anlamdadır. Müasir siyasi diskursda *boz kardinal* ifadəsi “mafiya başçısı” anlamını bildirir.

Semantik sahə anlayışı öz ətrafında bir mənanı ehtiva edən leksemlərin məcmuyudur. Dilçilikdə keyfiyyət bildirən sifətlərin təsnifatı müxtəlif cür aparılmışdır. Məsələn, keyfiyyət kateqoriyasını koqnitiv aspektdən araşdıran O.S.Şibkova onları aşağıdakı kimi təsnif edir:

- 1) “görmə qavrayışı ilə ifadə olunan və yaxud da obyektiv-sensor keyfiyyət bildirən sifətlər (böyük, kiçik, və s. tipli)”;
 2) *əşitmə qavrayışı ilə mənimsənilən sifətlər (yüksək səs, alçaq səs tipli)*
 3) *yaş bildirən sifətlər (cavan, gənc və s.);*
 4) *emotiv sifətlər (yəni emosional vəziyyəti representasiya edən sifətlər)-şən, kədərli və s.” [13, s. 29-30].*

Keyfiyyətin ifadəsi zamanı eyni keyfiyyət bildirən söz həm konkret, həm də məcazi anlam kəsb edə bilər. Məsələn, *şirin alma* birləşməsində *şirin* həqiqi, konkret anlamı ifadə etdiyi halda, *şirin arzu* birləşməsində *şirin* sözü məcazi anlam kəsb edir. *O, çox şirin uşaqdır* cümləsində isə söyləmin əsas funksiyası haqqında danışılanın keyfiyyətini ifadə etməkdir. Yəni bu cümlədə uşağın ümumi aurası haqqında müsbət fikir ifadə edilir. Həmin cümlədə *çox* ədatı şirinliyin dərəcəsini artırır. *Acı* sifəti də eynilə, normal halda dad bildirdiyi halda, *acı söz, acı xəbər, acı adam* ifadələrində keyfiyyət anlamı ifadə edir.

“Ayrılarəkən körpəlik sahilindən
 həyatımın yelkəni,
Acı həsrət qarışıqlı sirli qorxu bürüdü məni.
 Könlümdən yaralandım.
 Ömrün ən bəxtiyar çağlar” [8, c. 1, s. 131].

Acı adam dedikdə acıdlı mürəkkəb sifəti mənfi xarakterli insan anlayışı bildirir. *Acı* və *şirin* sifətləri çox zaman kontekstdən asılı olaraq müsbət və mənfi konnotasiyalar ifadə erərək semiotik oppozisiya yaradır.

Keyfiyyətin ifadəsində aparıcı yer tutan adi dərəcəli sifətlər bu semantikanın ifadəsində mühüm yer tutur: *yaman, yaxşı, pis, dəcəl, aktiv, fəal, zirək, mərhəmətli, düzgün, həqəqətsevər, humanist, insansevər, müdrik, ağıllı, ağılsız, dərrəkəli, dərrəkəsiz, düşüncəli, cahil, aciz, zəif, güclü* və s. Adi vəziyyətdə keyfiyyət bildirməyən sözlərin bəziləri nitq situasiyasından asılı olaraq keyfiyyət məzmunu kəsb edə bilər. Deməli, müvafiq nitq situasiyaları da keyfiyyət semantikasını aktuallaşdırır. Məsələn:

“Yüz yaşlı cavan necə,
 əsrlərlə yaşamış
 gümrah qoca necədir?” [8, c. 2, s. 147].

Yuxarıdakı nümunədə *gümrah* sifəti isimləşmiş, yəni substantivləşmiş *qoca* lekseminin qarşısında işlənərək keyfiyyət semantikasi ifadə edir. Bu tipli faktlar da keyfiyyət sifətlərinin bəzilərinin situativ xarakterli olduğunu sübut edir.

Keyfiyyət sifətləri çox zaman təkrarlar nəticəsində intensivliyi gücləndirir. Məsələn, *şirin-şirin xatirələr, acı-acı sözlər, yağlı-yağlı vədlər* və s. Bu nümunələrdə *şirin, acı* və *yağlı* sifətlərinin təkrarı keyfiyyətin intensivliyini gücləndirir. Bu zaman onlar subyektiv-emosional funksiya daşıyır.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” ndə *qara* sözünün aşağıdakı mənaları verilib: 1) “*kömür rəngi*; 2) *idmanda fiqur*; 3) *çirkli*; 4) *yazı, xətt*; 5) *bir yazının qaralaması, ilkin variantı*; 6) *qəm gətirən, ağır, pis*; 7) *cinayətkar*,

¹³ BDU-nun doktorantı, narmin_bdu1993@mail.ru

mürtəce; 8) yas matəm; 9) mənfilik, məşumluc; 10) adi, avam; 11) dövlətə məxsus, mülkiyyəti olmayan; 12) ixtisası olmayan; 13) dəyərsizlik, heçlik; 14) bəzi bitki və heyvan adlarının tərkib hissəsi" [2, c. 3, s. 45-46].

Azərbaycan dilində *qara* sifətinin semantik variantlarından biri "matəm" simvolikasıdır. 20 Yanvar faciəsi çox zaman *qara yanvar* ifadəsi ilə əvəz olunur. Bu rəng, demək olar ki, bütün xalqlarda matəm simvolikasını bildirir. *Qara işlər* ifadəsində isə *qara* sözü "qanundan kənar, saxta", *qara pullar* ("halal yolla qazanılmayan, əyri yollarla qazanılan pullar, çirkli pullar") ifadəsində də *qara* sözü situativ olaraq mənfi konnotasiya bildirir. *Qara* sözü qədim türk dilində "böyük, iri" mənalarında da olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Qaraca çobanın adında həmin anlam mühafizə olunmuşdur. *Qara qüvvələr* ifadəsində *qara* sifəti yenə də mənfi konnotasiya ifadə edərək "bəd xah" anlamını ifadə edir. Göründüyü kimi, *qara* sifətinin təmsalında rəng bildirən bir söz bir çox üslubi-funksional məqamlarda birbaşa keyfiyyət mənasını ifadə edir. Bu tipli faktlar isə sübut edir ki, sifətlərin ənənəvi olaraq nisbi və keyfiyyət sifətləri kimi təsnifatı, əslində, nisbi səciyyəlidir. Dünya dillərində dil universaliləri faktı mövcuddur. Tipoloji quruluşlarından asılı olmayaraq, müxtəlif sistemli dillərdə analogi anlayışlar ifadə edən leksemlər işlənməkdədir. Məsələn, Azərbaycan dilində *qara gün* ifadəsində *qara* sözü rəng deyil, həmin rəngin simvolikasını əks etdirir. Eləcə də rus dilində *чёрный день* ifadəsində həmin anlam ifadə olunmaqdadır. Paralel olaraq müasir ingilis dilində də *black day* ifadəsi də həmin semantik funksiyanı daşıyır. *Qara xəbər* birləşməsində də *qara* sözünün simvolikasından istifadə edilir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində rəng adlarının simvolik mənaları daha çox keyfiyyət semantikaları ilə bağlıdır. Müasir Azərbaycan dilində rəng adları çox zaman sifətlərin ayrıca bir leksik-semantik qrupu kimi verilsə də, göründüyü kimi, onların əksəriyyəti çoxmənalılığa meyillidir və polisemiya, metaforlaşma nəticəsində keyfiyyət məzmunu daşıya bilər. Keyfiyyət anlayışı özü-özlüyündə fiziki keyfiyyət və mənəvi keyfiyyət, ümumi keyfiyyət və konkret keyfiyyət kimi təsnif olunur.

Hər bir sinonimik cərgədə intensiv işlənən dominant söz olur. Keyfiyyət sifətlərində də bu xüsusiyyət müşahidə olunur. Məsələn, *saf* sözü ilə bağlı dilimizdə aşağıdakı paremioloji vahidlər işlənməkdədir: *Saf armud sapdan düşməz*; *səfa saflıqdadır*. *Saf* sifətinin adekvatı olan fars mənşəli *xalis* sifətinin "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə aşağıdakı anlamları verilmişdir:

- 1) "heç bir qatışıq olmayan, saxta olmayan, saf, təmiz;
- 2) əsil, həqiqi;
- 3) məc. məsum, ismətli, bakir, təmiz;
- 4) səmimi, doğru, saf" [1, c. 2, s. 418].

Məsələn, *hiyləgər adam* yerində bəzi məqamlarda *tülkü adam* ifadəsi də işlədilir. Deməli, *tülkü* ismi məcazlaşaraq "*hiyləgərlik*" mənası daşıyır ki, bu da situativ xarakterlidir.

Azərbaycan dilində keyfiyyət semantikalı sifətlərin bir qismi türk mənşəli olduğu halda, digər bir qismi isə alınma leksikanı təmsil edir: Belə alınma sözlərdən biri də *vəfalı* sifətidir. *Vəfalı* sifətinin kökü olan *vəfa* leksemi ərəb mənşəlidir. *Vəfalı* sifətinin sinonimləri aşağıdakılardır: *sadiq; vəfadar; etibarlı; sədaqətli* [4, s. 390].

Dilimizdə işlənən *vəfalı, vəfasız, vəfasızlıq* sözləri də, eyni zamanda, keyfiyyət məzmunu ifadə edir. *Vəfasız* sifətinin sinonimləri aşağıdakılardır: *dönük; etibarsız; sədaqətsiz; fani* [4, s. 390]. *Vəfalı* sifəti ilə bağlı paremiyalara nəzər salaq: *Vəfalı at vəfasız dostdan yaxşıdır; Vəfalı dost yad olmaz, görməsə yüz il səni;*

Sifətlər həm leksik-semantik cəhətdən, həm də məntiqi-qrammatik cəhətdən keyfiyyətin ifadəsində digər nitq hissələri ilə müqayisədə dominant mövqedə çıxış edir. Keyfiyyət bildirən sözlərdə semantik oppozisiya ən çox müşahidə olunan leksik-semantik proseslərdəndir. Məsələn:

"*Bərabər tutuldu od-alov suya –*

Yaxşılar yamana, oğru doğruya.

Hər şey alt-üst oldu, qarışdı aləm

Bağının barını el dərəmmədi" [10, c. 1, s. 126].

Yuxarıdakı nümunədə *yaxşı* və *yaman* sifətləri dilimizdə keyfiyyət bildirən ən intensiv sözlərdəndir, *oğru* – *doğru* binarlığı isə üslubi cəhətdən semantik oppozisiya təşkil edir. Yəni adi halda *oğru* sifəti ilə *doğru* sifəti antonimlik təşkil etməsə də, situativ vəziyyətlərdə bu sözlər üslubi funksiya daşıyaraq qarşı tərəflər kimi çıxış edir.

İsimlər atributivləşdikdə keyfiyyət semantikasi qazanır. Məsələn, *qızıl* ismi atributivləşərkən keyfiyyət məzmunu ifadə edə bilər. Doğrudur, bu, çox vaxt situativ xarakter daşıyır. Məsələn, *qızıl adamsan, qızıl insandır, qızıl oğlandır* tipli cümlələrdə *qızıl* sözü keyfiyyət məzmunu qazanır. Deməli, bəzi isimlər atributivləşmə zamanı onların keyfiyyət semantikasi aktuallaşmış olur. Eyni zamanda, *qızıl əllər* birləşməsində də *qızıl* sözü keyfiyyət semantikasi qazanıb. Yəni müasir Azərbaycan dilində bu tipli nümunələr onlardır. *Soyuq* sifəti havanın hal-vəziyyətini ifadə etdiyi halda, *soyuq adam* frazemində artıq o, keyfiyyət anlamı qazanır. Deməli, dil vahidlərinin keyfiyyət funksional-semantik sahəsində nitq situasiyaları amilini də nəzərə almaq lazımdır. Dilimizdə, *əla* sifəti çox zaman yüksək qiymət ifadə etdiyi halda, bəzən *əla oğlan, əla dost, əla qardaş* birləşmələrində qiymət deyil, sırf yüksək mənəvi keyfiyyət ifadə edir.

Yaman sifətinin "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə aşağıdakı mənaları verilib:

- 1) "pis;
- 2) rəhimsiz, insafsız, ədalətsiz;
- 3) məc. "həddindən artıq", "bərək", "tez", "şiddətli";
- 4) isim. qarğıış.;

5) *tib. həyat üçün təhlükəli, çox qorxulu, xətərli, zərərli, pis*”.

Bu leksemlə bağlı dilimizdə həm frazemlər, həm də paremiyalar işlənməkdədir: *yaman günün ömrü az olar* (atalar sözü); *yaman dəymiş (qarğış)* [3, c. 4, s. 518]; *Dost yaman gündə tanınar; düşmən düşməndi, nə yaxşısı, nə yamanı?!*; *Getməsin o yaman ki, yerinə yaxşı gəlməz*; *Özgənin yaman gününə gülən, öz gününə ağlar*; *Sevgi od deyil, ancaq oddan yamandır*; *Yaxşı ata bir qamçı, yaman ata min qamçı*; *yaxşı elə yaxşıdı, çalış yamanı yaxşı elə*; *yaxşı günün yoldaşı, yaman günüm düşdü, gəl*.

Azərbaycan dilində keyfiyyət bildirən sifətlərin işləndiyi məndən asılı olaraq fərqli semantik çalarlar ifadə etməsi müşahidə olunur. Məsələn, *soyuq* sifəti adi halda havanın vəziyyətini bildirir:

Nümunəyə nəzər salaq:

“*Vaxt deyilmi,*

əmrimizə tabe olsun külək,

isti, soyuq da,

qar, yağış da, dolu da?!” [8, c. 1, s. 98].

“*Lakin elmin bacısı var - o da təmiz bir ürəkdir,*

Safürəkli insanlardan tarix xeyir görəcəkdir” [11, c. 2, s. 23].

Ancaq *soyuq adam*, *soyuq münasibət* birləşmələrində *soyuq* sifəti məcazi anlam kəsb edir. Maraqlıdır ki, müasir ingilis dilində də *soyuq* sözünü ifadə edən *cool* sözü Azərbaycan dilindəki adekvat variantda çıxış edir. Yəni ingilis dilində də *cool man* birləşməsi “*soyuq adam*” anlamını ifadə edir. Çünki *soyuq adam* ifadəsində *soyuq* sifəti xasiyyət, xarakter bildirir. Deməli, müxtəlif sistemli dillərdə keyfiyyətin analoji yollarla ifadə olunması insan təfəkkürünün universal mahiyyəti ilə izah olunmalıdır. Azərbaycan dilində *soyuq* sözünün bir çox mənə çarları var. Həmin mənə çarlarında keyfiyyət semantikasi dominantlıq təşkil edir. Məsələn, *soyuq baxış* ifadəsində biz bu semantikanı aydın müşahidə edirik:

“*Sənin soyuq baxışında nə həyat var, nə duyğu,*

Donub qalmış sifətdə qarlı bir qış soyuğu” [11, c. 2, s. 30].

Müqayisə üçün göstərək ki, *ağ* sifəti ingilis dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi *ağ yalan* birləşməsində ifadə olunsada, mentalitet fərqi izah edir. Belə ki, ingilis dilində *white lie* - *ağ yalan* ifadəsi müsbət konnotasiya ifadə edir. Halbuki müasir Azərbaycan dilində *ağ yalan* ifadəsi mənfi konnotasiyanı bildirir. Azərbaycan dilinə aid paremiyalarda *ağ* sifətinin müxtəlif semantik çalarlarda işlədilməsi müşahidə olunur. Məsələn, *ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar*. Bu məsələdə *ağ* sifəti, təbii ki, rəng mənasında deyil. Və yaxud dilimizdə *ağ günə çıxıb* frazemi işlənməkdədir. Deməli, *qara* sifəti kimi, *ağ* sifəti də funksional - semantik baxımdan dilimizdə intensiv işlənən leksemlərdən biri hesab oluna bilər. Bəzən müəyyən üslubi məqamlarda, metaforik anlamda *ağ* sifətinin bir çox törəmə mənaları yaranır. Məsələn, siyasi leksikonda *ağ inqilab* ifadəsi var. Vaxtilə İranda aparılan islahatlar bu adla adlandırılırdı. Deməli, rəng bildirən sifətin situativ vəziyyətlərdə fərqli keyfiyyət semantikalarına keçidi labüd leksik-semantik proseslərdəndir. Azərbaycan dilində *ağ eləmək*, *ağını çıxartmaq* frazeologizmlərində isə bu sifətin əsas nominativ mənası passivləşmişdir. *Ağ* leksemi bu frazeologizmlərdə tamamilə yeni bir anlamda çıxış edir. Dilimizdə “narkomaniya” mənasında olan *ağ ölüm* ifadəsi də var. Azərbaycan dilinin folklor diskursunda *səni görüm ağ günə çıxasan* deyimi (alqış) var. Bu deyimdə *ağ* sifətinin yeni keyfiyyət çaları üzə çıxır. Belə ki, *ağ gün* ifadəsində *ağ* sifəti “firavan, xoşbəxt” semantikasını qazanmışdır. *Ağ* sifətinin əksi kimi çıxış edən *qara* sifətinin də bu cür törəmə, metaforik mənə çarları vardır.

Azərbaycan dilində işlənən sifətlərin bir qismi məcaziləşəndə sırf keyfiyyət anlamı ifadə edir. Məsələn, *dərin quyu* birləşməsində əgər *dərin* sifətinin nominasiyası daha çox quyunun uzunluğunu, yəni həcmi ifadə edərsə, *dərin fikir*, *dərin yuxu* birləşmələrində *dərin* sifəti yuxunun və fikrin keyfiyyətini bildirir:

“*Bayırda uladı qışın boranı,*

Çəkdik başımıza qalın yorğanı,

Dərin bir yuxuya getdik hamımız;

Bəzən səslənirdi torpaq damımız” [11, c. 2, s. 11].

Dərin sifətinin “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə aşağıdakı mənalar var:

- 1) *səthində, yaxud ağzından dibinə qədər xeyli məsafə olan, böyük dərinliyi olan (dayazın əksi);*
- 2) *çox uzaqlara gedən, çox uzaqlarda olan, gözlə görünməyən; hüdudu olmayan;*
- 3) *Məc. çox məzmunlu, çox mənalı, əsaslı, əhəmiyyətli, ciddi, çox ağıllı;*
- 4) *Məc. çox güclü, yüksək dərəcəyə çatmış; çox təsirli;*
- 5) *Tam bir şeylə pozulmayan.*

Dərin sifəti müasir siyasi diskursda tamamilə fərqli bir mənada (*dərin dövlət* birləşməsində) işlənməkdədir. *Dərin dövlət* birləşməsində *dərin* sifəti “gizli, qeyri-leqal, gözə görünməyən” anlamındadır. Deməli, fərqli diskurslarda sifətlər diferensial funksiya daşıya bilər. Bu baxımdan əksər sifətlər kimi, *dərin* sifəti də funksionallıq baxımından Azərbaycan dilində intensiv işlənən və semantik ekvivalentliyə daha çox meyil göstərən leksemlərdən biri hesab oluna bilər.

Göründüyü kimi, müasir Azərbaycan dilində rəng və yaxud da əlamət bildirən sözlər zaman keçdikcə keyfiyyət anlamı qazanmışdır. Deməli, hər bir dildə sözlərin keyfiyyət anlamı bildirməsi üçün bəzən müəyyən tarixi dövrlərdə leksik-semantik inkişaf prosesi baş verməlidir. Bu prosesdə sözlərin leksik-semantik inkişaf məqamlarını nəzərə

almaq lazımdır. Azərbaycan dilində keyfiyyət bildirən sifətlər isimləşdikdə belə, yenə də öz keyfiyyət məzmunlarını qoruyub saxlayır.

Nümunələrə nəzər salaq:

“Qızın durna baxışları süzüldükcə xumar-xumar,
Ovçuların ürəyində yellər əsib, tufan qopar,
Bəzi **beyniqanların** da qanı qaynar, qəlbi coşar,
Ona kiçə şairləri mahını deyib, söz də qoşar” [11, c. 2, s. 16].

Nümunədə verilən *beyniqanlı* mürəkkəb sifəti substantivləşərək üslubi-kommunikativ funksiya daşıyır. Yuxarıdakı poetik örnekdə *beyniqanlı* sifəti substantivləşsə də, yenə də keyfiyyət semantikasını mühafizə etmişdir. Əliaçıq – səxavətli: *Qayınatam dövlətli, qayınanam səxavətli*.

Fərhad Zeynalov “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (1974) adlı monoqrafiyasında isimlərin leksik-semantik bölgüsünü verir. Həmin bölgüdə mücərrəd keyfiyyət və əlamət bildirən isimlərə *sevgi, gözəllik, təmizlik, eşq, məhəbbət* leksemlərini aid edir [12, s. 20]. Deməli, isimlərin də içərisində böyük bir söz qrupu keyfiyyət semantikasını ifadə edə bilər. Bu hal bir daha sübut edir ki, keyfiyyət semantikasının universal cəhətlərindən biri də budur ki, onun ifadəsində müxtəlif nitq hissələrinə aid söz qrupları iştirak edir.

Müasir Azərbaycan dilində bəzi keyfiyyət sifətlərinin leksik-semantik təhlilinə nəzər salaq. *Utancaq* sifəti quruluşca düzəlmədir. *Utana+caq* şəklində təşəkkül tapan sifətdir. Etimoloji cəhətdən qədim *ud* və yaxud da *ut* kökündən yaranmışdır. *Utancaq* sifətinin sinonimləri aşağıdakı sözlərdir: *başıaşağı; həyalı; ana uşağı; arlı; şərməndə; mənsub* [4, s. 379].

Bu sifətin *şərməndə* və *mənsub* sinonimləri ancaq klassik ədəbiyyatımızda işlənmişdir.

Sayıq sifətinin sinonimləri aşağıdakılardır: ayıq; gözüaçıq; huşyar (klassik ədəbiyyatda işlənir) [4, s. 321].

Əgər insana aid keyfiyyət sifətləri daha çox daxili, yəni mənəvi xüsusiyyətlər bildirirsə, əşyalara aid keyfiyyət sifətləri onların düzəldildiyi materialı, dözümlülüyü, bərkliyi, sabitliyi ilə seçilir. Deməli, dildə keyfiyyət anlayışının fərqli aspektləri mövcuddur.

Azərbaycan dilində bəzi hallarda mürəkkəb sifətlərin köməyi ilə də keyfiyyət semantikasını ifadə olunur. Məsələn, *utancverici hadisə, utancverici görüntülər* və s. İstər keyfiyyət bildirən isimlər, istərsə də keyfiyyət bildirən sifətlər müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında fərqli şəkildə təsnif olunur.

Azərbaycan dilində keyfiyyət bildirən sifətlərə xas leksik-semantik xüsusiyyətlərdən biri onların kombinatorluq təşkil edərək əks mənalar bildirməsidir: *ağıllı-ağılsız, şirin-acı, dadlı-dadsız, turş-şirin, dəli-ağıllı, şən-qəmgin* və s. Keyfiyyət sifətlərinin bir qrupu intellektual səviyyə bildirir: Məsələn: *ağıllı, müdrik, düşüncəli, fəhmli, zəkali, dayazdüşüncəli, dərinfikirli, cahil* və s. Keyfiyyət sifətlərinin bir qismi emosional, ruhi-psixoloji vəziyyət bildirir: *qəmli, kədərli, gülünc, gülmalı*. Keyfiyyət bildirən sifətlərin bir qismi xarakter, insani keyfiyyət bildirir: *yaxşı, pis, qəlbiqara, sözübütdöv, dünyagörüşlü, saf, sadələhv, irəyitemiz, ürəyiaçıq*. Azərbaycan dilində keyfiyyət sifətləri quruluşca həm sadə (*şirin, acı* və s.), düzəlmə (*ağıllı, dadlı, düşüncəsiz* və s.) və mürəkkəb (*sözübütdöv, qəlbiqara* və s.) ola bilər.

Bu nəticəyə gəlirik ki, nominativ mənası keyfiyyət bildirməyən bəzi sifətlər metaforlaşdıqda keyfiyyət məzmunu kəsb edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / Tərt.: Ə.Orucov və başqaları. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2006. – 792 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / Tərt.: Ə.Orucov və başqaları. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2006. – 672 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / Tərt.: Ə.Orucov və başqaları. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.4. – 2006. – 712 s.
4. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti / Tərt.: N.Sevidləyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.
5. Əliyeva, Z. Türk dillərində sifət / Z.Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 450 s.
6. Müşfiq, M. Mən şirin ləhcəli bir bülbüləm / M.Müşfiq. – Bakı: Kitab Klubu, – 2016. – 400 s.
7. Nəzərova, A. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti / A.Nəzərova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 224 s.
8. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.Rza. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c.1. – 2005. – 304 s.
9. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.Rza. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c.2. – 2005. – 320 s.
10. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / B.Vahabzadə. – Bakı: Öndər, – c.1. – 2004. – 328 s.
11. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 248 s.
12. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (adlar): [2 hissəli] / F.R.Zeynalov. – Bakı: ADU, – h.1. – 1974. – 140 s.
13. Цибкова, О.С. Когниолингвистическая концепция категория качества. / автореф. канд. дисс. докт. филол. наук / Ставрополь: 2006. 46 с.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, keyfiyyət, semantik sahə, leksik, ifadə, vasitə

Ключевые слова: азербайджанский язык, качество, семантическое поле, лексика, выражение, инструмент

Key words: Azerbaijani language, quality, semantic field, vocabulary, expression, instrument

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan dilində keyfiyyətin leksik səviyyədə ifadə vasitələrindən bəhs olunur. Azərbaycan dilçiliyində keyfiyyət anlayışı, keyfiyyət semantikasını sərhədlərində müxtəlif leksemlər bu araşdırmada tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Tədqiqatda keyfiyyət semantik sahəsinin funksional imkanları, strukturu, onun nüvə və periferiyaları kompleks şəkildə üzə çıxarılmış, keyfiyyət semantik sahəsinin semantik tutumu və sərhədi linqvistik cəhətdən ümumiləşdirilmiş, keyfiyyətin leksik vasitələrlə yaranma yolları təsbit olunmuşdur. Tədqiqat işində müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinin linqvistik xüsusiyyətləri tam nəzərdən keçirilmiş, onun funksional-semantik sərhədləri müəyyənəşdirilmişdir. Semantik sahə anlayışı dilçilikdə bəzən funksional-semantik sahə termini

ilə də ifadə olunur. İndiyə qədər bu sahə ilə bağlı aparılan araşdırmalarda qrammatik sahə, leksik-qrammatik-sahə, sintaktik sahə, morfem sahəsi, morfosemantik sahə, funksional-semantik sahə terminlərindən istifadə olunmuşdur. Ümumi dilçilikdə semantika nəzəriyyəsinin mahiyyətində məna interpretasiyası anlayışı dayanır. Həmin termin həm mətnin interpretasiyasını, həm də cümlənin, söz birləşməsinin, leksemin semantik interpretasiyalarını ehtiva edir. Qeyd edək ki, leksik səviyyədə keyfiyyətin ifadəsində, əsasən, isimlər, sifətlər, feili sifətlər və zərflər çıxış edir.

II**Лексические средства качества****Резюме**

В статье говорится о средствах выражения качества на лексическом уровне в современном азербайджанском языке. В данном исследовании были изучены различные лексемы на границах понятия качества и семантики качества в азербайджанском языкознании. В ходе исследования всесторонне выявлены функциональные возможности, структура, ядро и периферия качественного семантического поля, лингвистически обобщены семантическая емкость и границы качественного семантического поля, разработаны способы формирования качества лексическими средствами. были идентифицированы. В исследовательской работе были полностью рассмотрены лингвистические особенности качественного семантического поля в современном азербайджанском языке, определены его функционально-семантические границы. В лингвистике понятие семантического поля иногда выражают термином функционально-семантическое поле. До сих пор в исследованиях, проводимых в этой области, используются термины грамматическое поле, лексико-грамматическое поле, синтаксическое поле, морфемное поле, морфосемантическое поле и функционально-семантическое поле. Понятие интерпретации значения лежит в основе теории семантики в общем языкознании. Этот термин включает в себя как интерпретацию текста, так и смысловую интерпретацию предложения, словосочетания, лексемы. Обратите внимание, что на лексическом уровне для выражения качества используются существительные, прилагательные, глаголы, прилагательные и наречия.

Lexical means of quality**Summary**

The article talks about the means of expressing quality at the lexical level in the modern Azerbaijani language. In this study, various lexemes were studied on the boundaries of the concept of quality and the semantics of quality in Azerbaijani linguistics. In the course of the study, the functionality, structure, core and periphery of a qualitative semantic field were comprehensively identified, the semantic capacity and boundaries of a qualitative semantic field were linguistically generalized, and methods for forming quality by lexical means were developed. have been identified. The research work fully examined the linguistic features of the qualitative semantic field in the modern Azerbaijani language, and determined its functional-semantic boundaries. In linguistics, the concept of a semantic field is sometimes expressed by the term functional-semantic field. Until now, research conducted in this area uses the terms grammatical field, lexico-grammatical field, syntactic field, morpheme field, morphosemantic field and functional-semantic field. The concept of interpretation of meaning underlies the theory of semantics in general linguistics. This term includes both the interpretation of the text and the semantic interpretation of a sentence, phrase, lexeme. Please note that at the lexical level, nouns, adjectives, verbs, adjectives and adverbs are used to express quality.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova